

*Ольга Орлова,
старший викладач кафедри
методики навчальних предметів
Житомирського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти*

ОСОБИСТІСНЕ САМОВДОСКОНАЛЕННЯ УЧНЯ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ: АНАЛІЗ КАТЕГОРІЙ ТА ПОНЯТЬ

У статті в контексті дослідження поставленої проблеми визначено категоріальний аналіз поняття особистісного самовдосконалення. Проаналізовано та уточнено визначення ключової категорії відносно учня основної школи. Обґрунтовано актуальність особистісного самовдосконалення учнів основної школи саме в цей віковий період. Зроблено висновок, підлітковий вік у цілому – є сенситивним періодом для запуску механізму особистісного самовдосконалення учнів.

Ключові слова: *учень основної школи, самовдосконалення, особистість, особистісне самовдосконалення.*

В статье в контексте изучаемой проблемы проведён категориальный анализ понятия личностное самосовершенствование. Проанализировано и уточнено определение ключевой категории относительно ученика основной школы. Обоснована актуальность личностного самосовершенствования учеников основной школы в данный возрастной период. Пришли к выводу о том, что подростковый возраст в целом есть сенситивным периодом для запуска механизмов личностного самоусовершенствования учеников.

Ключевые слова: *ученик основной школы, самоусовершенствование, личность, личностное самоусовершенствование.*

In the context of the studying problem categorical analysis of the concept of personal improvement is defined in the article. The definition of key categories for the student elementary school are analyzed and clarified. The urgency of personal self secondary school pupils at this age period is defined. In conclusion, adolescence in general is the sensitive period for triggering personal self-improvement of pupils.

Key words: *pupil primary school, self, personality, personal self-improvement.*

Соціально-економічні та політичні реформи у незалежній Україні посилюють вплив загальноосвітньої школи на особистісний розвиток учня. Особливої значущості у зазначеному контексті набуває потреба у вихованні активного громадянина, відповідальної, творчої особистості, здатної до

самовиховання і самовдосконалення, спроможного самореалізуватися і направити свій потенціал на розвиток суспільства.

Особливої ваги визначена проблема набуває в умовах навчально-виховної роботи з учнями основної школи, оскільки в цей період відбуваються об'єктивні зміни умов життя дитини і входження її в якісно нову соціальну позицію, в якій формується її свідоме ставлення до себе, як до члена суспільства.

Важлива роль у реалізації поставленого завдання належить педагогу, оскільки саме від його особистісних характеристик залежить якість освітніх послуг, розвиток та формування учнів як у процесі навчання, так і в позанавчальний час.

Аналіз наукових джерел свідчить, що питання самовдосконалення особистості знайшли відображення в історії зарубіжної (Сократ, Аристотель, Сенека, Квінтіліан, Ж.-Ж. Руссо, Й. Г. Пестолоцці, Ф.-А. Дистерверг та ін.) та вітчизняної (Г. С. Сковорода, В. О. Сухомлинський, Л. М. Толстой, К. Д. Ушинський та ін.) наукової думки.

На сучасному етапі цю проблему досліджували такі відомі науковці, як Г. М. Андрєєва, І. Д. Бех, Л. І. Божович, Л. С. Виготський, А. Й. Капська, А. С. Макаренко, М. Монтессорі, А. В. Мудрик та ін. Це питання сьогодні є предметом дослідження сучасних науковців: О. В. Борденюк, В. М. Гринькова, К. Левітан, Н. М. Лосев, С. Н. Піхота, О. С. Прокопова, О. С. Сисоєва, К. Г. Скворцова, І. А. Чернишова та інші.

Однак, як показав аналіз науково-педагогічних джерел, проблема особистісного самовдосконалення учнів основної школи є практично не розглянутою та потребує детального дослідження.

Метою нашої статті буде визначення ключової категорії «особистісне самовдосконалення» та уточнення її відносно учня основної школи.

Загальні орієнтири наукового обґрунтування терміну «самовдосконалення» окреслюється його лексичним значенням, що походить від поєднання частки «само» та слова «вдосконалення» або «удосконалення».

Так, «само» – як спільна частина, що використовується для позначення різних видів самоактивності особистості, вказує на 1) скерованість дій на самого суб'єкта діяльності, 2) здійснення їх людиною самостійно, без стороннього впливу та будь-якої допомоги, 3) їх внутрішню детермінованість, автоматичність здійснення, приведення в дію під впливом внутрішніх механізмів [2, с. 29].

Як відомо, інтенсивне включення в книжкову лексику слів із першою займенниковою частиною «само» відбувається у 30–60 рр. ХІХ ст. та зумовлене позамовленнєвими чинниками, серед яких найважливішими була особлива увага до будь-яких проявів духовних процесів окремої особистості як активної першооснови загальнополітичного життя [9].

«Удосконалення» ж свідчить про спрямованість дій на досягнення досконалості як найвищої позитивної мети розвитку особистості, а також

підкреслює «вершинність» цієї мети (прагнення досягти вершини розвитку), що простежується з огляду етимологічного значення «удосконалення» як «доведення до скону», «до кінця», подібно до російського «усовершенствование» як досягнення «вершини» [10, с. 51–52].

Спираючись на дослідження науковців, визначимо, що самовдосконалення є процесом усвідомленим, цілеспрямованим, постійним, систематичним, самостійним, ініціативним, творчим, планомірним, повсякденним, багатоаспектним, цілісним, особистісним, надзвичайно індивідуальним, динамічним, що здійснюється осмислено та ґрунтується на творчому ставленні до себе.

Разом з тим, самовдосконалення розглядають як явище соціально-особистісне, оскільки воно завжди є результатом усвідомлення взаємодії людини з конкретним соціальним середовищем, в ході якого вона реалізує потреби вироблення у себе таких особистісних якостей, які забезпечують успіх у діяльності та взагалі у житті.

Наукове дослідження передбачає використання терміну «особистісне самовдосконалення». На перший погляд, уже сама частка «само» вказує на особистісну спрямованість. Однак, як зазначалося вище, частка «само» окреслює лише наявність процесу самоактивності особистості [2, с. 29]. Введення ж поняття «особистісне самовдосконалення» окреслить можливість визначення *змістового наповнення цієї самоактивності* або активності особистості, її самотворення, що здійснюється через самопізнання і саморегуляцію, формування суб'єктом себе як особистості [6, с. 19].

Уточнюючи, зазначимо, що активність суб'єкта (самоактивність), як указує К. А. Абульханова-Славська, являє собою здатність мобілізувати свої власні можливості й визначати способи досягнення цілей – реалізувати їх у діяльності [1]. Таким чином, доповнення поняття «самовдосконалення» означальним терміном «особистісне» дає можливість підкреслити першорядну роль самого суб'єкта щодо актуалізації власних можливостей подальшого поступального руху в системі суспільних відносин.

В основу конструювання поняття «особистісне самовдосконалення» відповідно до мети та завдання нашого дослідження покладемо поняття «особистість».

Теоретичний аналіз поняття «особистості» як категорії є достатньо складним, оскільки воно є базовим для кількох галузей знання: філософії, соціології, психології, педагогіки. Крім того, в ході дослідження зазначена категорія може ставати як об'єктом, так і суб'єктом вивчення, тому змінність її сутності впливає на змінність характеристик та категоріальних ознак.

Як показав аналіз науково-педагогічних джерел, особистість визначається як цілісність ознак людини, яка вміщує його індивідуально-

психологічні й соціальні характеристики.

Поняття «особистість» пов'язане з категорією самовдосконалення через філософську категорію «самості», яка і визначає численні «самопроцеси»: самовдосконалення, саморозвиток тощо [11].

Зазначимо, що категорія особистості окреслює особливості, якості, стани індивіда, зумовлені його предметною діяльністю й особистісними комунікативними зв'язками та взаємодіями.

Особистісне самовдосконалення розглядають як оволодіння способами діяльності у власних інтересах з використанням власних можливостей, що виражається у неперервному самопізнанні, розвитку необхідних сучасній людині якостей, формування культури мислення та поведінки.

Виходячи з цих міркувань, можна зробити висновок, що особистісне самовдосконалення – це така робота над собою, яка передбачає усвідомлений розвиток своїх (власних) здібностей, свідоме прагнення удосконалення свого (власного) особистісного потенціалу, формування здатності до самопізнання, самопроекування, самореалізації в процесі цілеспрямованої творчої самостійної діяльності та супроводжується прийняттям рішень.

Заявлена проблема потребує уточнення поняття «особистісного самовдосконалення» відносно учня основної школи, що й здійснимо, спираючись на психолого-педагогічну характеристику зазначеної вікової групи.

У розвитку готовності до особистісного самовдосконалення в умовах загальноосвітньої школи виділяють декілька етапів відповідно до ступенів навчання: початкова ланка (молодший шкільний вік), основна школа (підлітковий вік), старша ланка (старший шкільний вік).

Основна школа, як зазначено у статті 36 Закону України «Про освіту», – один із ступенів загальноосвітньої школи, що забезпечує базову загальну середню освіту (5–9 класи) [5, с. 18]. Учнями основної школи є діти середнього шкільного віку від 11-ти до 15-ти років. Цей період у загальній віковій періодизації називається підлітковим або перехідним, оскільки саме в цей час відбувається перехід від дитинства до юності в фізичному, психічному й соціальному аспектах. Особливості розвитку дітей зазначеної вікової групи визначає необхідність розподілу зазначеного періоду на дві підгрупи: молодших підлітків 11–12 років та старших підлітків 13–15 років.

У цілому середній шкільний вік привертає до себе увагу своїми анатоμο-фізіологічними змінами в організмі дитини, особливо пов'язаними зі статевим дозріванням. Інтереси підлітка нестійкі, часто змінюються і, як правило, не пов'язані з навчальною діяльністю, нерідко у старших підлітків переростають в захоплення. Саме ці зміни істотно позначаються на психічному розвитку особистості підлітка, на його

пізнавальній діяльності та поведінці, на стосунках у колективі [7].

На основі вищого, ніж у молодших школярів, рівня психічного та особистісного розвитку відбуваються докорінні зміни у змісті і співвідношенні основних *мотиваційних тенденцій особистості підлітка*. На цьому етапі дитина прагне знайти своє місце у групі ровесників, вийти за межі школи та приєднатися до життя і діяльності дорослих, тобто у цей період виникає специфічний комплекс мотивів, що виражається через особливу інтерпретацію поняття «самості» та реалізується через самовираження, самоствердження, саморозвиток, самовдосконалення, самореалізацію [8].

Самовираження дитини підліткового віку відбувається на основі самооцінних особистісних характеристик (серед яких головне місце належить емоційному компонентові), що у цей період виходять на перше місце. Основні переживання підлітка обумовлені фізичною зміною його тіла. Самовираження підлітка відбувається через рефлексію на свою зовнішність і тривогу з її приводу. Переживаючи відповідність або невідповідність еталонів, підліток стає нетерпимим до своєї поведінки і до поведінки інших людей. Прагнення до самовираження виступає головним мотивом поведінки і стимулює пошук засобів до самовираження.

У підлітковому віці спостерігаються тенденції до виникнення потреби у *самоствердженні*. Це пояснюється постійною взаємодією підлітка з однолітками, що стимулює появу в нього прагнення зайняти належне місце серед них, що є одним із домінуючих мотивів поведінки та діяльності. Його потреба в самоствердженні настільки сильна, що задля визнання ровесниками підліток готовий поступитися своїми поглядами та переконаннями, здійснювати вчинки всупереч своїм моральним поглядам та переконанням.

Здатність до рефлексії на себе й інших, як основа розвитку самосвідомості, забезпечує процес *самоствердження* підлітка. Головне питання, що вирішує для себе дитина цього віку, – яка я серед інших, якою я постаю перед іншими. У зазначеному контексті її, передусім, хвилює: власне тіло, особистість, а також ствердження себе через реалізацію своїх домагань на визнання, а саме: ствердження себе через своє ім'я, через задоволення потреби у своїй «самості» (унікальності), потреби бути і вважатися дорослим. Останнє – одна з найважливіших форм прояву самосвідомості підлітків. Почуття дорослості виражає нову життєву позицію стосовно себе, людей, світу.

Підлітковий вік є сенситивним для розвитку *самосвідомості особистості*. У підлітків виникає інтерес до себе, якостей своєї особистості, потреба оцінити, порівняти себе з іншими, розібратися у своїх почуттях і переживаннях. На основі розвитку самосвідомості, зростання вимог до себе, пошуку свого місця серед ровесників й старших у них

з'являється прагнення до самовдосконалення. Вони намагаються стати кращими. Але порівняно невеликий життєвий досвід і ще не сформований життєвий світогляд нерідко породжують суперечності між потребою у самовдосконаленні і невмінням його реалізувати, або реалізовувати його, спираючись на хибні ідеали [8].

Саме в цьому віці, рефлексуючи на себе, дитина докладає зусиль до *становлення себе як особистості*. Має місце явна інтенсифікація розвитку одночасно у двох напрямках:

- прагнення визначити своє місце в соціумі, освоєння й оволодіння всім діапазоном соціального простору;
- прагнення до рефлексії на свій внутрішній, інтимний світ через самозаглиблення й відокремлення від однолітків, близьких.

Не всі підлітки проходять цей шлях становлення особистості, що визначає наявність двох рівнів: на нижньому розташовуються інфантильні діти, підлітки за віком, а на верхньому – ті, хто символізує потенційні можливості віку, можуть дуже успішно орієнтуватися у цінностях і, володіючи розвинутою рефлексією, свідомо шукати власне рішення будь-якої соціально значущої проблемної ситуації. Саме такі підлітки виявляються потенційно здатними до *самовдосконалення*.

Потребнісно-мотиваційна сфера цієї групи підлітків характеризується перевагою пізнавального інтересу як основного мотиву поведінки і діяльності. За таких умов навчальні й позанавчальні інтереси пов'язані між собою та утворюють стійку структуру. Змінюються уявлення про ідеали: від розуміння ідеалу як змістового зразка або образу конкретної людини до характеристики його основного життєвого принципу, як способу самоздійснення (*самореалізації*) особистості [8].

Формування ставлення підлітка *до себе як особистості* проходить у два етапи, які відповідають молодшому і старшому періодам підліткового віку. На першому етапі відбувається усвідомлення своєї відмінності від ровесників, утвердження своєї належності до світу дорослих. Йому властиві некритичне наслідування зовнішніх манер дорослих, відчутна залежність від групи ровесників. На другому етапі підліток уже не сумнівається, що він не дитина, починає усвідомлювати своєрідність своєї особистості, знижується його залежність від групи однолітків. Якщо вони змушують підлітка чинити всупереч його уявленням про себе, він може не погодитися з ними, відстояти свою думку. Старшого підлітка характеризують підвищена увага до внутрішнього світу інших людей, до самоаналізу, поява здатності до самовдосконалення [8].

Становлення образу «Я» і потребнісно-мотиваційної сфери переломлює через себе розвиток моральної сфери підлітка як основи самостійного і *самодостатнього поводження*. Однією з форм індивідуальної свідомості, що належить до психічних новоутворень віку, є моральна свідомість, структуру якої визначає: знання моральних норм,

ставлення до них, моральна самооцінка, цілепокладання. Критерієм сформованості моральної свідомості є моральний учинок. Учинки підлітка у всіх сферах його життєдіяльності (навчання, спілкування, пошук засобів самовираження) визначаються визнанням ним відповідальності, а не схваленням, як це було у молодшого школяра.

Учинки підлітків, які досягли такого рівня, ґрунтуються на принципах гуманності, на визнанні права особистості бути рівною іншим людям і власним критеріям цінності особистості. Саме усвідомлення свого місця серед інших, на нашу думку, є основою наявності цих критеріїв, так само як і основою уміння будувати свої відносини в соціумі, керуючись моральними нормами.

Прояви прагнення до самостійності помітно відрізняються у молодших і старших підлітків. У поведінці перших ще переважають дитячі риси, їх цікавить передусім зовнішня сторона життя дорослих й те враження, яке їх учинки справляють на інших. Самі вчинки часто бувають імпульсивними й безконтрольними [4, с. 85] (див. таб. 1).

На першій стадії підліткового періоду мотивування вчинків і діяльності є відтворювальним. Підлітки прямо наслідують ровесників і старших. Це означає, що мотивація власних учинків є поверховою та ситуативною.

Таблиця 1

Стадії підліткового періоду

Стадії підліткового періоду	Особливості поведінки, діяльності	Мотивація вчинків
I	Наслідування ровесників і старших, діяльність відтворювальна	Поверхнева та ситуативна
II	Загострення і активний розвиток інтересу до себе, як особистості.	Диференційована
III	Саморегуляція поведінки, як складова частина самовиховання	Постає, як регулятор поведінки і діяльності особистості

На першій стадії підліткового періоду мотивування вчинків і діяльності є відтворювальним. Підлітки прямо наслідують ровесників і старших. Це означає, що мотивація власних учинків є поверховою та ситуативною.

З настанням другої стадії у підлітків загострюється й активно розвивається інтерес до своєї особистості. Вони прагнуть утвердитися в товаристві ровесників, небайдужі до оцінок їх особистості значущими іншими, очікують, що ці оцінки будуть тотожними їх самооцінкам. Значно

диференційованішою є їх мотивація вчинків. На третій стадії головне значення має саморегуляція поведінки як складова частина самовиховання, а мотивація вчинків постає як регулятор поведінки і діяльності особистості [8].

Таким чином, підлітковий вік характеризується поступовим підвищенням мотиваційної діяльності та зростанням інтересу до себе, як особистості.

У молодших підлітків практично не сформована *самооцінка*: вони ще недостатньо усвідомлюють власні дії. З огляду на відсутність досвіду часто не визнають очевидної провини, намагаючись за будь-яких умов виправдатися. Проблема полягає в тому, що їм у край важко визнати свою провину публічно, оскільки це рівноцінно руйнуванню підвалин власної особистості. Водночас, вони, як правило, розуміють її глибоко переживають ситуацію.

Ставлення старших підлітків до своїх вчинків більш свідоме. Вони вже схильні до самоаналізу, хоча не завжди здатні справитися з ним. Старших підлітків цікавить не лише зовнішня сторона життя дорослих, але й їх внутрішній світ, духовні якості [4, с. 85].

Судження молодших підлітків про себе виражаються також в оцінці їх взаємин з іншими людьми. Ці оцінки стосуються уміння дружити, прояву чуйності до людей, своєї поведінки серед інших, поваги до себе, сприймання однокласниками, що свідчить про досить високий рівень самосвідомості, збагачення досвіду соціальної поведінки.

Самооцінка старших підлітків є досить різноманітною, різнобічною, узагальненою за змістом. Кількість якостей, які вони усвідомлюють, приблизно удвічі більша, ніж у молодшій підлітковій групі. Старші підлітки оцінюють не тільки окремі риси характеру, але й свою особистість загалом. Вони виявляють певну соціальну зрілість, усвідомлюють себе готовими до життя особистостями [8].

Активний психічний розвиток підлітка зумовлює суттєві зміни *спонукальної сфери його особистості*. Насамперед це помітно у формуванні нової внутрішньої позиції, виникненні особливих потреб, зокрема намагання подолати у своїй самореалізації межі школи та прилучитися до життя і діяльності дорослих. На основі цих потреб підліток починає орієнтуватися на цілі, які він бачить за межами свого сьогодення. Часто у підлітків спостерігається слабкість цілей, коли їм просто немає заради чого долати різні перешкоди, включаючи й власні лінощі. Поява ж важливої мети вирішує й проблеми волі [3, с. 293].

Підлітковий вік характеризується об'єктивними змінами умов життя дитини, які спонукають її до активних спроб самовиховання, самооцінки, саморозвитку, самовдосконалення.

Зазначене вище дає підстави стверджувати, що характерними особливостями учнів основної школи у межах досліджуваної проблеми є:

1. усвідомлення єдності й цілісності власної психологічної організації як основа особистісного саморозвитку (спонтанного розвитку);
2. яскраво виражені ознаки спонтанного саморозвитку;
3. сформована у старшого підлітка домінанта самовдосконалення.

Таким чином, у публікації доведено, що підлітковий вік у цілому – є сенситивним періодом для *запуску механізму особистісного самовдосконалення учнів*, на що й має бути спрямована діяльність вчителя. Звичайно запропонований аналіз не вичерпує актуальних питань досліджуваної проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
2. Словник української мови / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. 9. – 920 с.
3. Выготский Л. П. История развития высших психических функций / Л. П. Выготский // Собрание сочинений в 6-ти томах. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 3. – 367 с.
4. Заброцький М. М. Основи вікової психології : навчальний посібник / Михайло Михайлович Заброцький. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. – 110 с.
5. Законодавство про освіту. – Х. : ПП «ІГВІНІ», 2005. – 240 с.
6. Краснощок І. П. Особистісна самореалізація майбутнього вчителя у навчально-виховному середовищі педагогічного університету : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Краснощок Інна Петрівна. – Кіровоград, 2002. – 213 с.
7. Максименко С. Д. Загальна психологія [Електронний ресурс] / С. Д. Максименко. – Межрегіональна академія управління персоналом, 2000. – 256 с. – Режим доступу : http://www.bookshunt.ru/b232949_zagalna_psihologiya_19.11.2211_21.30. – загол. з екрану
8. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посібник [Електронний ресурс] / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – [2-ге видання, доповн.]. – К. : Академвидав, 2011. – 368 с. – Режим доступу : <http://academia-pc.com.ua/product/78>. – 19.11.2011. 20.10 – загол. з екрану.
9. Сидорчук Н. Г. Організація самоосвітньої діяльності майбутніх учителів: теорія і технологія формування : монографія / Н. Г. Сидорчук. – Житомир : Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.
10. Шестакова Т. В. Формування готовності майбутніх педагогів до професійного самовдосконалення : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Шестакова Тетяна Віталіївна. – Київ, 2006. – 244 с.
11. Фрейджер Р. Теории личности и личностный рост [Електронний ресурс] / Роберт Фрейджер, Джеймс Фейдимен. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/freydjer/index.php. – 12.09.2011. – Загол. с екрана.